

Qarabağın turizm potensialı və ondan istifadə imkanları

Azərbaycan Respublikasında turizmin mövcud vəziyyəti və onun inkişafına yönəlmiş əməli tədbirlər, hazırda turizm sənayesi qarşısında yeni məqsəd və vəzifələr müəyyənləşdirir və onun potensialını qiymətləndirməyə imkan yaradır. Azərbaycanda turizm son illərdə iqtisadiyyatın ən sürətlə və dinamik inkişaf edən infrastrukturlarından birinə çevrilmişdir. Hazırda ölkəmizdə 9 iqlim qurşağının mövcud olması həm də əsrarəngiz təbii gözəllik və mədəni müxtəliflik baxımından turistlərin diqqətini özünə cəlb edir. Mədəni müxtəlifliklə yanaşı, Azərbaycan həm də landşaftı, təbiət resursları, zəngin qalaları, flora və faunası, qalın meşələri, şəffaf bulaqları və isti suları, dini və tarixi mədəniyyət abidələri baxımından da zəngin ölkədir. Dövlət Turizm Agentliyinin və ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin güclü dəstəyi sayəsində hazırda turizm sənayesi təkcə Bakıda deyil, regionlarda da daha sürətlə inkişaf etməkdədir.

Tarixən coğrafi cəlbediciliyi və mədəni-tarixi abidələrinin zənginliyi ilə seçilən Qarabağ bölgəsində hazırda turizmin inkişafı üçün real potensial zəmin yaranmışdır. Ölkəmizdə mövcud olan 8 turizm bölgəsi içərisində Qarabağ turizm marşrutunun inkişaf etdirilməsinin özünəməxsus rolu və əhəmiyyəti vardır. “Qarabağ turizm bölgəsi Azərbaycanın cənub-qərbində, Bakı-Şuşa turist marşrutunun üstündədir. Turizmin ixtisaslaşması sağlamlıq-müalicə, dərketmə istiqamətindədir. Qarabağ bölgəsində balneoloji Şuşa dağ-iqlim kurortu, Gülablı istirahət zonası, məqbərələr, məscidlər, karvansaralar, qüllələr (Bərdə, Ağdam), Azıx ma-

ğarası (Füzuli), Xudafərin körpüləri (Cəbrayıl), Bəsitcay DTQ (Zəngilan), İstisu balneoloji kurortu (Kəlbəcər), “Qalalı” qalası, Göy qala, Cavanşir türbəsi, Laləzar körpüsü (Qubadlı), Ağgöl DTQ və MP (Ağcabədi və Beyləqan) kimi turizm obyektləri var” (1, s.840-842).

XX yüzilliyin axırlarından başlayaraq, mənfur qonşularımızın ölkəmizə qarşı apardığı elan olunmamış müharibə zamanı, tarixi torpaqlarımız olan Qarabağda dini və mədəni-tarixi abidələrimiz dağıdılmış və erməni vandalizminə məruz qalmışdır. Bölgənin turizm infrastrukturunu tamamilə məhv edilmişdir. 30 illik işğal dövrü ərzində Qarabağın maddi-mənəvi dəyərləri və tarixi-mədəni irsi ciddi ziyan görmüş, nəinki ayrı-ayrı mədəni-tarixi abidələrimiz, hətta yaşayış məskənlərimiz və şəhərlərimiz, məscidlərimiz belə erməni vandalları tərəfindən təhqir edilmiş və yerlə-yeksan edilmişdir. Ümumiyyətlə, Qarabağda 2 mindən çox mədəni-tarixi abidəmiz dağıdılmış və bölgədə yerləşən türbələr, alban kilsələri, qalalar, tarixi binalar, turizm potensialı üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən obyektlər məhv edilmişdir. Aparılan araşdırmalara görə, hazırda Qarabağ bölgəsində 403 tarixi və dini abidə vardır ki, bunlardan 67-si məscid, 144-ü məbəd, 192-si ziyarətghandır. Təəssüf ki, bunlardan 63 məscid (Şuşada 13, Ağdamda 5, Füzulidə 16, Zəngilanda 12, Cəbrayılda 5, Qubadlıda 8 və Laçında 8 məscid) tamamilə dağıdılaraq yerlə-yeksan edilmiş, daha 4 məscid isə tam yararsız vəziyyətə düşmüşdür.

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Qarabağda da, İslam və Alban mədəniyyətinə aid olan çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Xocavənd rayonunun ərazisində yerləşən Amaras və Ktişvəng monastırları, Kəlbəcər rayonunda yerləşən Xudavəng, Gəncəsər və Xatirəvəng monastırları, Laçında Ağoğlan məbədi, Alban xristian kilsələri və s. əsas ibadətqah mərkəzlərdən olmuşdur. Qarabağda yerləşən Alban xristian məbədlərində Şərqi Xristianlığa xas olan memarlıq ənənələri özünü göstərmişdir. Bu abidələr tarixin müxtəlif dövrlərində restavrasiya edilmiş, bərpa zamanı bu abidələr görünüş baxımından müxtəlif dəyişikliyə məruz qalmışdır. “Qarabağın dağlıq hissəsində olan Ağoğlan monastırı (Xocavənd rayonu, Sos kəndi) iri bazilika tikilisi ilə maraqlıdır. Bazilika Ağoğlan çayının sol sahilində “Müqəddəs dərədə tikilmişdir və Amaras adlanan qədim şəhər yerinin mərkəzində yerləşir. Bu abidə dəfələrlə yenidən qurulmuş, təmir olunmuş, lakin onun ilkin formaları əsasən qalmamışdır” (2, s.23).

İslam dininin VII əsrdə qəbul edilməsi Azərbaycan mədəniyyətində yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur. İslam mədəniyyəti dövründə Azərbaycanda, o cümlədən də Qarabağ bölgəsində bir çox məscid, minarə, türbə və qalalar inşa edilmişdir. XI-XII əsrlərdə memarlığın əsas istiqamətlərini özündə əks etdirən Şirvan-Abşeron və Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbləri ilə yanaşı, Arran (Qarabağ) memarlıq məktəbi də geniş yayılmış və şöhrət qazanmışdı. XI-XII

əslərdən başlayaraq memarlıq və şəhərsalma, dekorativ-tətbiqi sənət inkişaf etmiş, həmçinin epigrafik abidələrin sayı xeyli dərəcədə artmışdı. Hazırda Qarabağ bölgəsində İslam dövrünə aid 2000-dən çox fərqli tarix və mədəniyyət abidələri qeydə alınmışdır. Onların arasında evlər, ictimai binalar, eləcə də dini-mədəni abidələr, türbələr, məbədlər, ziyarətgahlar və qalalar mövcuddur. Hazırda bu abidələrin YUNESKO və İSESKO təşkilatları tərəfindən tanınması üçün Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən çox ciddi işlər aparılmaqdadır.

Qarabağda yerləşən tarixi-mədəni turizm ehtiyatları içərisində ölkə və yerli əhəmiyyətli tarixi-mədəni abidələrlə yanaşı dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələri də vardır. “Dünya əhəmiyyətli memarlıq abidələrinə Ağdam rayonunun Xaçın Türbəli kəndində türbə (XIX əsr), Cəbrayıl rayonunda 11 tağlı (XI-XII əsrlər) və 15 tağlı (XIII əsr) Xudafərin körpüləri; dünya əhəmiyyətli arxeoloji abidələrə Füzuli rayonunda Azıx, Tağlar mağaraları (paleolit dövrü), Ağdam rayonunun Əfətli kəndində Çalağantəpə yaşayış yeri (eneolit dövrü), Quzanlı qəsəbəsində Leylantəpə yaşayış yeri (eneolit dövrü), Ağdam şəhərində Üzərliktəpə yaşayış yeri (tunc dövrü), Tərtər rayonunda Borsunlu kurqanları (tunc və ilk dəmir dövrü), Xocalı rayonunda Xocalı kurqanları (tunc-ilk dəmir dövrü), Cəbrayıl rayonunun Xubyarlı kəndində Niftalı kurqanları (tunc dövrü) aid edilir” (4, s.347).

Şuşa qalası 1750-1757-ci illər arasında Pənahəli xan tərəfindən inşa edilmişdir. Pənahəli xan əvvəllər Nadir şahın yanında xidmət etmiş, daha sonra Şəki və Şirvanda olmuş, 1748-ci ildə Qarabağ bölgəsinə gedərək özünü Qarabağ xanı elan etmişdir. 1748-ci ildə Pənahəli xan Bayat qalasını, daha sonra isə Şahbulaq qalasını (1751) tikdirmişdir. 1977-ci ildə Şuşa şəhəri qala ilə birlikdə Azərbaycan SSRİ-nin tarixi və memarlıq qoruğu elan edilmişdir. 1992-ci ilin mayında isə xəyanət nəticəsində qala şəhərlə birlikdə mənfur erməni qəsbkarları tərəfindən işğal edildi. 8 noyabr 2020-ci ildə isə “Dəmir Yumruq” əməliyyatı nəticəsində Şuşa şəhəri və Şuşa qalası şanlı ordumuz tərəfindən ermənilərdən azad edilərək Azərbaycanın nəzarətinə qaytarıldı. Hazırda Şuşa şəhəri həm tarixi-memarlıq abidələrinin zənginliyi, həm də təbii rekreasiya ehtiyatları baxımından turizm potensialı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən bölgədir. Şuşanın tarixi-memarlıq abidələri içərisində Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xan qızı Natəvanın sarayı, Qarabağ xan sarayı, Mehmandarovların evi, Mir Möhsün Nəvvabın ev-muzeyi, Mirzə Salah bəy Zöhrəbəyovun evi, Səfərov qardaşlarının karvansarayı, Səfi bəyin evi, Təzə məhəllə məscidi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Üzeyir Hacıbəyli və Bülbülün ev-muzeyi, Ağa Qəhrəman Mirsiyab oğlunun karvansarayı və s. xüsusi qeyd etmək olar. Təbii gözəlliyi ilə seçilən Cıdır düzü, Daşaltı dərəsi, Topxana meşəsi, Çətir şlaləsi, Böyük Kirs dağı, Keçəl-dag da turizm infrastrukturunun inkişafı üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycanın ən dilbər və səfalı guşələrindən biri olan Qarabağ bölgəsi tarixi-mədəni turizm ehtiyatları ilə yanaşı, həm də təbii rekreasiya ehtiyatları baxı-

mından da həmişə zəngin olmuşdur. Kiçik Qafqazın cənub-şərq hissəsində yerləşən Qarabağın şimalında hündürlüyü 3724 metrə qədər olan Murovdağ zirvəsi, mərkəzində, qərbində və cənubunda isə hündürlüyü 2725 metrə qədər olan Qarabağ silsiləsi yerləşir. Şimal-şərqdə və şərqdə düzənlikdən ibarət olan Qarabağda çoxlu sayda mineral su mənbələri var (Turşsu, Şırlan, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Bağıracaq, Keşdək, İlıqsu, Minkənd, İsabulağı və s.). Ərazinin böyük hissəsində iqlim quru qışlarla mülayim isti, qərb və cənub-qərb dağlıq hissələrində isə quru qışlarla sərin və soyuqdur. İl ərzində düzənliyə və orta dağlara, dağlıq ərazilərə 800-600 mm-dən çox yağıntı düşür. Qarabağ ərazisindən Tərtər çay, Xaçınçay, Qarqarçay, Köndələnçay, Bərgüşad, Oxçuçay, Həkəri, Bəsitçay və s. çaylar axır ki, bunlar turizmin inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın Kəlbəcər bölgəsi təbii yataqlarla – qiymətli metallarla, qızıl, mərmər, filiz yataqları ilə zəngindir və 400-ə yaxın mineral su ehtiyatına malikdir. Burada müalicəvi turizmin inkişafı üçün böyük bir potensial vardır. Azərbaycan təbiətinin möcüzəsi, yerin dərinliklərindən çıxan və minlərlə xəstəliyin müalicəsi sayılan İstisu mineral sularıdır. Mineral suların çıxdığı Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonu ölkənin ən böyük turizm məkanlarından biri hesab olunur. Təbiət, Kəlbəcərdə dünyadakı bilinən minlərlə faydadan biri olan və şəfa verərək, milyonlarla insanı həyata qaytaran, həyat eşqi verən möcüzəli su mənbələri bəxş etmişdir. İstisu Kəlbəcərin qərb hissəsində, dağ silsilələrinin yamacında yerləşir. Kəlbəcər rayonunun İstisu kəndi, dəniz səviyyəsindən 2225 metr yüksəklikdədir. Hələ Sovet dönəmində, 1928-ci ildə İstisu bulağında məşhur mineral sular olan bir sanatoriya-kurort mərkəzi yaradılmışdı. İstisu sanatoriyasının mineral su ehtiyatları Kəlbəcəri demək olar ki, bütün dünyada tanıtdırmışdı. İstisu bulağının mineral suları karbon qazı, bikarbonat, xlorid, sulfat və natriumla zəngindir. İstisu mineral bulaqları 12 aktiv bulaqdan ibarətdir. İstisuda yerləşən müalicəvi suyun istiliyi 58,8 dərəcədir. Ümumi mineral miqdarı 6,7 qram olan bir litr suyun tərkibi litium, brom, yod, arsenik, fosfor, sink, mis, nikel, dəmir və digər kimyəvi elementlərlə zəngin olduğunu göstərir. Bu bulaqlardan biri hündürlüyü 8 metrə çatan fəvvarə ilə axır. Hər il İstisu bulaqlarından 3 milyard 963 min litr su istehsal olunur. Su doldurma sexlərində bu mineral sudan təqribən 22 min litr istifadə olunur. Qalan 3 milyard 941 milyon 316 min litr su isə çaylara axır. İstisu sanatoriya-kurort mərkəzində mədə-bağıracaq xəstəlikləri, metabolik xəstəliklər, sinir sistemi, hərəkət orqanlarının xəstəlikləri, ginekologiya və uroloji xəstəliklər müalicə edilir. İstisu mineral bulaqlarının sularından alınan duzlar xroniki qəbizlik, qaraciyər, öd kisəsi xəstəliyi, gastrit və digər xəstəliklərdə də istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi, 2020-ci ildə 44 günlük davam edən Vətən müharibəsi nəticəsində bütün Qarabağ bölgəsi, o cümlədən Kəlbəcər rayonu da işğaldan azad edilmiş və bolgədə turizmin inkişafı üçün yeni perspektivlər yaranmışdır. AMEA-nın Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri, ta-

rix üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Kəlbizadə öz araşdırmalarında Kəlbəcərdəki turizm potensialından söhbət açmış və bu barədə öz fikirlərini irəli sürmüşdür. O, araşdırmaların birində qeyd etmişdir ki, “Azərbaycan dövləti Kəlbəcərin həm də turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə edəcək və bura Qafqazın əsas turizm mərkəzlərindən birinə çevriləcək. Azərbaycan Albaniyasına aid olan xristian məbədləri, İslam mədəni irsinin nümunələri, qalalar, körpülər burada tarixi turizmin, Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu, Keşdək, Qarasu, Tutxun, Mozçay, Qoturlusu kimi çox böyük müalicə-balneoloji təsirə malik mineral su yataqları müalicə turizminin, rayonun aşıq sənətinin mərkəzlərindən biri olması mədəni turizmin, yüksək dağ zirvələri dağçılığın inkişaf etdirilməsinə imkan verəcək” (3).

Qeyd edək ki, Qarabağ bölgəsinin bütün sanatoriya-kurort, otel və tibbi mədəni mərkəzləri də təxminən otuz il müddətində erməni vandalların işğalı altında qalmışdır. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin apardığı uğurlu siyasət – “Dəmir Yumruq” əməliyyatı nəticəsində müzəffər ordumuz bu əraziləri erməni işğalçılarından azad etmiş, Qarabağ bölgəsinin bütün zəngin turizm potensialından və əsrarəngiz təbiətindən yararlanmaq və bu sərvətlərdən hərtərəfli istifadə etmək üçün real zəmin yaratmışdır. İnanırıq ki, Qarabağ bölgəsi yaxın gələcəkdə Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin səyi nəticəsində dünyanın ən möhtəşəm və zəngin turizm mərkəzlərindən birinə çevriləcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” Elmi Mərkəzi. Bakı, 2007.
2. Hacıyev Q. Qarabağın maddi və mənəvi mədəniyyəti. Bakı, “Təhsil”, 2010.
3. Kəlbəcərin işğaldan azad edilməsi strateji, siyasi və iqtisadi baxımdan böyük qələbədir. www.science.gov.az/news/open/15169
4. Soltanova H. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı, 2015.

Ильгар Гусейнов

Туристический потенциал Карабаха и возможности его использования

Резюме: Развитие туризма в наше время является очень важным вопросом для Карабаха, который отличается своей загадочной и лечебной природой, богатством материальной культуры, имеющих древнюю историю. Карабах, являющийся неотъемлемой частью нашей страны, имеет высокую ценность как с точки зрения богатства историко-архитектурных памятников, так и с точки зрения наличия природных рекреационных ресурсов в качестве

туристического потенциала. Благодаря богатому природному потенциалу и уникальному климату туристического Карабахского региона существует реальная возможность для развития туризма. В статье анализируется концепция туристического потенциала Карабаха, высоко оценивается туристический потенциал Карабаха.

Ключевые слова: Карабахский туристический регион, историко-культурные памятники Карабаха, природные рекреационные ресурсы Карабаха.

Ilgar Huseynov

Karabakh's tourism potential and opportunities for its use

Summary: In modern times the development of tourism in Karabakh is a very important issue, which is distinguished by its mysterious and healing nature, richness of material culture with an ancient history. Karabakh, which is an integral part of our country, has a high value as a tourist potential, both in terms of the richness of historical and architectural monuments, as well as the availability of natural recreational resources. Due to the rich natural potential and unparalleled climate of the Karabakh tourist region, there is a real opportunity to develop tourism. The article analyzes the concept of tourism potential of Karabakh, praises the tourism potential of Karabakh.

Key words: Karabakh tourist region, historical and cultural monuments of Karabakh, natural recreational resources of Karabakh

